

O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi

Zahiriddin Muuhammad Bobur nomli

Andijon Davlat universiteti

Tabiatshunoslik va geografiya fakulteti

Geografiya yo'nalishi

IV bosqich talabasi

Karimova Marhaboning

“Aholi geografiyasi va demografiya asoslari”

fanidan tayyorlagan

REFERATI

Mavzu: Aholi takror barpo bo'lish qonuniyatlari

Bajardi:

M. Karimova

REJA:

1. Tug'ulish dinamikasiga ta'sir o'tkazuvchi omillar.
2. Demografik kogortlar.
3. Demografik kogortlar tahlili.

Tug'ulish dinamikasiga juda ko'p omillar o'z tasirini o'tkazadi. Ularning rivojlanishining aniq bir yo'nalishini oldindan aytib berish juda mushkul. Ko'pincha esa buning iloji yo'q. Istiqbolda tug'ilish darajasiga eng ko'p ta'sir ko'rsatuvchi 3 ta omilni aytish mumkin:

1. Demografik to'liqlar, ya'ni oraliqdagi reproduktiv kogortlar miqdoridagi tebranishlar.
2. Kogortlar qatori mahsuldorligining tugashi.
3. Ishtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozlar.

Hammasidan ko'ra, demografik to'liqlar osonroq baholanadi, chunki reproduktiv yoshdagi ayollar soni va ularning yosh tarkibidagi tebranishlar, avvalo joriy tug'ilish darajasida emas, balki tug'layotganlar sonida aks etadi.

2003-2005-yillar oralig'ida 1980-yillarning ikkinchi yarmida tug'lganlarning ko'pchiligi reproduktiv yoshda bo'libqolmoqda. Biroq 2008-2010-yillarga kelib 1990-yillarning boshlarida kuzatilgan tug'ilishning keskin kamayib ketishining oqibatlari o'zining to'liq kuchini ko'rsatadi.

Demografi to'liqlar tug'ilishga unung yosh bo'yicha jadalligiga bilvosita nikoh orqali ta'sir qitishi, aralaaniqroq aytganda-nikohga qodir bo'lgan kontingentlar tarkibi orqali ta'sir qilishi mumkin.

Kogortlar mahsuldorligining tugashi vaqt bo'yicha ancha cheklangan. Masalan: 1989-yilda 15 yosdan 20 yoshgacha ayollar reproduktiv yosh chegaralarini 2019 yildan keyin tark etadi. Lekin ushbu paytgacha ular tug'ilish darajasiga ta'sir ko'rsata oladi.

Kogort – lotincha lotincha so'z bo'lib , bir tomondan rim piyodalarining takti birligini anlatgan bo'lsa , ikkinchi tomondan ,odamlarning mustahkam jipislashgan guruhiga nisbatan qo'llaniladi. Demografik tadqiqotlarda ko'pincha yangi demografik holatga kirgan shaxslarning jamlanmasi ko'rib chiqiladi. Masalan : o'lim tug'ilish yillari bo'yicha shakllantirilgan kogortlar bo'yicha o'rganiladi. Mahsuldorli –fertil yoshining boshlanishiga yoki nikohga kirish yoshiga yetgan ayollarning jamlanmasi bo'yicha o'rganiladi. Shuning uchun kogort tahlili yordamida reproduktiv ayollar yoshi yoki ular nikohining davomiyligiga bog'liq holda o'rganilishi mumkin. Agar kogortning shakllanish asosi sifatida ayollarning tug'ilish yili olinadigan bo'lsa, unda t yilda tug'lgan barcha ayollar reprodutiv yoshi intervalida kko'rib chiqiladi. Ayollar yoshini x bilan belgilaymiz(x 15, 16,....., 49 yoshlarni qarab oladi), unda $t+x=y$ t yilda tug'ilgan onaning bolasi tug'ilishi davri bo'lib xisoblanadi. Shunday qilib , y o'lchanayotgan hodisa vujudga keladigan vaqt oralig'ni (ko'pchilik hollarda yil), bizning holatimizda esa bolaning tug'lishini anglatadi. x yoshdagi t yilda tug'lgan ayollar sonini G bilan belgilaymiz . x yoshdagi t yilda tug'lgan ayollarda tugilgan G_x bolalar soni $G(t; x)$ ga teng bo'ladi. Bu yerdan x yoshdagi t yilda tug'lgan ayollar mahsuldorligining kattaligi quyidagini tashkil qilqdi:

$$F(t;x)=\frac{G(t;x)}{F(t;x)} \times 1000. \quad (12.20)$$

$F(t;x)$ har 1000 taga nisbatan o'lganadi va x yoshdagi bitta yilda tug'ilgan 1000 ayolga o'rtacha hisobda qancha bola to'g'ri kelishini ko'rsatib beradi. Bunda t -konstanta hisoblanib, aksincha x esa o'zgaruvchan bo'ladi.

Hisob kitoblarni sodda deb o'ylagan **P.K.Velpton** kogortlarni kalendar yili bo'yicha emas, balki tug'ilish davrini 1,7 yildan keyingi yilning 30,6 bo'lgan yili bilan chegaralab olib shakillantirgan. Bu shunday afzallikka egaki, bir yilda tug'ilgan barcha ayollar 1,7 yildan 30,6 yilgacha bo'lgan davr ichidagi ayollarning taqsimoti bo'yicha ularning o'rtacha yoshi 1,1ga teng bo'ladi.

Turli x yoshdagi t bir yilda tug'ilgan ayollarning sonini kogortli tahlil qilish yordamida, shu jumladan tug'ilganlar soni shunday olinadiki, bunda ularning soni ushbu yoshdagi mos ravishdagi o'lim va mahsuldorlik nisbatlarini aks ettirishi kerak. Shunday qilib qinamikada ayrim yoshlar bo'yicha mahsuldorlik hisobga olinadi. Bunday yo'l bilan hosil qilingan kogortlar real kogortlar deb ataladi.

Mahsuldorlik gipotetik kogortlar uchun ham o'rganilishi mumkin. Bunday holatda yoshlar o'rtasidagi farqlanishlar chiqarilib yuboriladi. Ushbu usul xuddi o'lim jadvalariga nisbatan qo'llanilgani kabi mahsuldorlik jadvalarini hisoblashda, nikohlilik jadvalarini tuzishda ishlatilishi mumkin.

$f(t;x)$ mahsuldorlik ko'rsatkichlari jamlanishi kerak, bunda

$$\sum_{k=15}^{\infty} f(t, x) = f(t) \quad \text{uchun } k=16, 17, \dots, 44 \text{ yil}$$

va t barcha ko'rib chiqilayotgan tug'ilish yillari uchun. O'z ko'rinishi bo'yicha mahsuldorlik ko'rsatkichiga o'xshaydigan ushbu jamlanma yordamida t yilda tug'ilgan bitta ayol tomonidan o'zining mahsuldorlik ko'rishi mumkin bo'lgan tug'ilishining o'rtacha ko'rsatkichini aniqlash mumkin.

Umumiy mahsuldorlikning ko'rsatkichlarida ko'rib chiqilayotgan bir davr, turli yillarda tug'ilgan ayollar uchun mahsuldorlikning yoshlar bo'yicha koeffitsientlari hisob –kitob qilinayotgan bir vaqtda, bizning holatimizda bitta kogortga mansub bo'lgan ayollarni tug'ilishlari soni, ya'ni mahsuldorlikning intervalining (xususiy jamlanmalar) malum bir k yilga yetib kelgan yoki ushbu yoshning oxiriga yetgan bir yilda tug'ilgan ayollarning jamlanmasi ko'rib chiqiladi. Agar ushbu tahlil faqatgina tug'ilganlar uchun hisoblansa, ya'ni agar

$$\sum f(t, x)$$

yig'indisi tirik tug'ilganlar orasidan qiz bolalarning xissasiga ko'paytirilsa, biz kogortning **brutto**-koeffitsientini olishimiz mumkin bo'ladi. Kogortning **netto**-koeffitsienti agar mahsuldorlik ko'rsatkichlari $f(t;x)$ tirik tug'ilganlar orasidan qiz bolalarning hissasiga qo'shilishi va aniqlanishi oldidan o'lim jadvalidagi L_x^{ayol} ayollarning mos ravishdagi soniga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Takror barpo bo'lishning netto va brutto ko'rsatkichlari bir yilda tug'ilgan ayollar o'zlarini miqdoriy jihatdan qanchalik barpo qilishlarini ko'rsatib beradi.

Shunday qilib kogort tahlilida ikki xil: intervalli va kumulyativ ko'rsatkichlardan foydalaniladi. O'z navbatida intervalli ko'rsatkichlar ma'lum bir yosh intervalidagi kogort ayollarning mahsuldorligini tavsivlasa, kumulyativ ko'rsatkichlar esa ayollarning ushbu yoshgacha yetguncha bo'lgan butun umri davomidagi mahsuldorligini ya'ni x yoshdagi aniq mahsuldorlikning jami kattaligini tavsivlab beradi.

Kogortli tahlil yordamida mahsuldorlikning istiqboldagi ko'rsatkichlari dinamikasiga nisbatangipotezalarni shakillantirish mumkin. Biroq bunda ushbu kogortdagi ayollar o'zlarining yoshlari mahsuldorligining oxiriga yetgan bo'lishlari yoki yuqorida ta'kidlanganidek, maksimal mahsuldorlik yoshidan o'tib ketgan bo'lishlari kerak. Faqat shu holatdagina tugallanmagan mahsuldorlikka ega bo'lgan ayollar uchun mos ravishdagi koeffitsientlarning asoslangan ekstrapolyatsiyasini amalga oshirish mumkin.

Kutilayotgan bolalar soni, bolalarning ideal soni ayollar orasida so'rovna o'tkazish yo'li bilan olinadi va ular tug'ilish tendensiyalarini prognozlashtirishda qo'llaniladi. Ko'pincha ushbu ko'satkich oilaning bolalar soniga nisbatan rejalari amalga oshirdimi yoki oshirilmaganiga, shuningdek, ushbu kogortning nikoh davomiyligi bo'yicha qaysi davrida amalga oshirilishiga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, tahlilning kogort uslubi birinchidan mahsuldorlikka ta'sir qiladigan omillarni aniqlashga, ikkinchidan esa:

- Demografik prognozlarda oilaning yakuniy kattaligi chegaralarini aniqlashga;
- Oilaning yaqin kelajakda qancha farzand ko'rish haqidagi gipotezalarni ishlab chiqishga;
- Aholining turli guruhlari va qatlamlaridan vujudga kelgan bolalarga bo'lgan ehtiyoj haqidagi ma'lumotlar asosida demografik siyosatning samarali yo'llari va yo'nalishlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Malumki, oldinlari mahsuldorlikning kutilayotgan o'zgarishlarini joriy statistik qayd etish va ro'yxatdan o'tkazish ma'lumotlariga asoslanadi. Biroq, hozirgi vaqtda ko'pgina mamlakatlarda mahsuldorlikni o'rganish masalalarigaro'yxatga olish varaqalarida ko'p o'rin ajratilishiga qaramasdan, ushbu ma'lumotlar aholining rivojlanishini tavsivlovchi prognozlarni tuuzish uchun yetarli bo'lmayapti, chunki ro'yxatga olish varaqasidagi savollarniing ro'yxati cheklangandir.

Shu bilan birga, reproduktiv mayl, qadryatlar tizimi va bolalarga bo'lgan ehtiyojnin, ya'ni demograflar anchadan beri umuman shug'ullanmagan hhodisalarning tug'ilishning istiqboldagi natijalarini shakillanishiga qanchalik ta'sir ko'rsatishi ravshan bo'lib qoldi. Aynan shuning uchunn kogort tadqiqt dasturlari oxirgi vaqtlarda dunyoning ko'plab mamlakatlarida tug'ilishhniing u yoki bu darajasini shakillantiruvchi "tug'ulish mmuammosi atrofidagi ma'naviy muhit "ni aniqlashga imkon beruvchisavollar ham kiritilmoqda. Ular- tug'lishni boshqarishni imkonini beradigan chora-tadbirlarni majmuasi bo'lib borgan sari oilada bolalarning kutilayotgan va ideal soni o'rtasidagi farqlanishlarning kamayishiga olib kelmoqda.

Tug'ulganlar sonini yanada to'liqroq hisoblash uchun takror barpo bo'lish tartibi ko'rsatkichlarining kengaytirilgan tizimidan foydalanish kerak bo'ladi, unda har bir yosh uchun ayollarning tug'ilishi , nikohlilik (nikooh davomiyligi bilan ham) va tug'ilgan bolalar miqdori bilan bog'langan bo'ladi.biroq, bunday kengaytirilggan tizimni hosil qilishda bir qattor qiyinchiliklar bilan to'qnash kelamiz. Elektiron texnikaning paydo bo'lishiga qadar to'siqlardan biri uni hisoblashning juda ham murakkabligibo'lgan. Ko'rsatkichlarni yetarlii detallarga ajratish bilan usbu maqsadga erishish uchun oilalar bo'yicha hiaoblashni amalga oshirish mumkin. Kekin, bu yerda qiyincchiliklar yanada ko'proq. Kogortlar usuli amaliy jihatda aniq hisoblashga nisbatan yaqin kelish imkonini beradi. Bu yerda hisoblashning asosi bo'lib boshlang'ich davrga nisbatan ayollarning turli kogortlari tomonidan erishilgan tug'ilishlar soni hizmat qilib, unda ayollatning umumiy tug'ilishlar soni va uning yillar bo'yicha taqsimoti taxmin qilinadi.

Ushbu usul agar oiladagi bolalarning umumiy belgilangan soni yosh-jins tug'ilishlariga nisbatan barqaror bo'lsa, u holda yosh-jins tug'ilishlar usulini qo'llashga nisbatan afzallikka ega. Biroq kogort usuli bo'yicha hisoblash nisbatan yaqin kelajak uchun aniq natijalar beriishi mumkin. Hisoblashga boshlang'ich davrda hali bolalik yoshida bo'lgan va hali tug'ilmagani avlodlarning kiritilishini qo'shilishi bilan ahamyatli darajadagi mavhumlik unsuri vujudga keladi.

Tug'ilish darajasining istiqbol ko'rsatqichlarini aniqlashda yoshni siljitish uslubining o'rni kata. Bu usul bilan prognoz amalga oshirilganda, prognoz qilinayotgan davr boshidan keyingi yil uchun tug'ilganlar soni , ya'ni "R"yoshdagilarni anjqlash lozim bo'ladi. Masalan; prognoz qilinayotgan davr 2010-yildan boshlansa, 2010-yilda tug'ilganlar , ya'ni "O"yoshdagilar miqdori aniq, ular 2011-yilda 1 yoshga to'ladi. Lekin, 2011-yil uchun tug'ilajak bolalar sonini aniqlash uchun reproduktiv yosh guruhlariidagi ayollar sonini shu yosh guruhidagi tug'ilish koeffitsentiga ko'paytiriladi va keyingi yil shu guruhdagi har 1000ta ayol nechta farzand ko'rishni

aniqlanadi. Masalan; 2010-yilda 15-19 yoshli ayolar “X”ni tashkil etgan. Shu yili 15-19 yosh har

$$\frac{15-19}{2010} = \frac{15-19}{2011} \times X$$

ga teng. Ana shunday uslub bilan har bir yosh guruhida tug’ulishi mumkin bo’lgan bolalar soni aniqlanib, hammasi qo’shiladi:

$$\frac{15-19}{2011} + \frac{20-24}{2011} + \frac{25-29}{2011} + \dots + \frac{45-49}{2011} = \sum Z \frac{15-49}{2011} .$$

Mazkur yo’l bilan 2011-yilda tug’ulishi kutilayotganbolalar soni aniqlanadi.

Shu tariqa keyingi prognoz qilinayogan yillar uchun ham tug’iladigan bolalar soni aniqlanadi. Buning uchun yosh guruhlari bo’yicha tug’ilish koeffitsentlari,tug’ilishdagi o’zgarishlar, o’lim holatlari, migratsiya , aholining reproduktiv maylidagi o’zgarishlar hisobga olinishi kerak.

Shunday qilib, kogort tadqiqotlarining natijalari demografik tahlilda borgan sari kengroq qo’llanilmoqda, bu esa, o’z navbatida, demografik prognozashtirishda tug’ilish tendentsiyasining istiqbollarini asoslash uchun ularning ahamiyatini oshirshni belgilab belgilab bermoqda.